

Het departement en de rijksbureaus hebben menigmaal met succes weerstand geboden aan Duitse eisen wanneer men vond dat deze te ver gingen. Men kan daarbij de rijksbureaus overigens niet over één kam scheren: zo staat bijvoorbeeld naast het rijksbureau voor huiden en leder dat van meet af aan zoveel mogelijk schoenen voor Nederlandse kopers beschikbaar trachtte te stellen, het rijksbureau voor textiel dat, aldus zijn onderzoeker, eerst na twee jaar 'door schade en schande wijs geworden' was. Neemt men intussen deze sector van het Nederlandse overheidsapparaat als één geheel, dan moet men zeggen dat tegenwerking in de zin van vertraging bij de uitvoering van Duitse opdrachten zich eerst na de April-Meistakingen van '43 duidelijk afgetekend heeft; men is dus met het inzetten van die tegenwerking binnen de opgelegde samenwerking aan de late kant geweest.

De bedrijfstakingen en de bedrijven mag men evenmin over één kam scheren als de rijksbureaus. Er is bijvoorbeeld een duidelijk verschil, alweer, tussen de huiden- en ledersector waar men over het algemeen het vasthoudend beleid van het rijksbureau graag volgde, en de textielsector waar menige onderneming tot nadeel van de Nederlandse consumenten uit puur winstbejag meer aan de Duitsers trachtte te leveren dan door hen gevraagd was. Een simpele maatstaf die men bij veel ondernemingen kan aanleggen, is of zij gestreefd hebben naar een uitbreiding van het personeel die, als Duitse opdrachten verleend waren, steeds in het voordeel van de bezetter was - men denke aan de personeelsuitbreidingen bij Wilton-Fijenoord en Aviolanda. Hoe anders is het totaalbeeld van, bijvoorbeeld, de Nederlandse Dok- en Scheepsbouwmaatschappij! Evenmin kan men de grote aannemersmaatschappijen op één lijn stellen met de 'bunkerbouwers' die, tuk op formidabele winsten, een maximale bijdrage leverden aan de bouw van de *Atlantikwall*. Men mag, wat de bedrijven betreft, ook niet uit het oog verliezen dat lang niet alle aan dezelfde mate van Duitse controle onderworpen waren. Kreeg een bedrijf een *Verwalter* (van de bedrijven die wij eerder noemden, gold dit voor Werkspoor, voor Philips en voor de Amsterdamse Ballast Maatschappij), dan mag men daar in het algemeen een aanwijzing in zien voor het feit dat de *Zentralauftragsstelle* en de *Rüstungsinspektion* de directie niet vertrouwden op grond van gebleken of verwachte tegenwerking.

Wij schreven het eerder: van die tegenwerking in de vormen van sabotage en langzaam-aan werken hebben wij ons geen nauwkeurig beeld kunnen vormen. Wij hebben niet meer dan een algemene indruk: deze namelijk dat de sabotage binnen de bedrijven tamelijk beperkt is gebleven en zeker geen grote omvang gekregen heeft en dat een bewuste vertraging van het